

EMFATIK URG'U

G'ofurova Madina Odiljon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

O'zbek tili va adabiyoti universiteti

Tarjima nazariyasi va amaliyoti (ingliz tili)

Annotatsiya: Ushbu maqolada urg'u va emfatik urg'u haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: So'z urg'usi, fraza urg'usi, erkin va bog'liq urg'u, dinamik urg'u, miqdor urg'usi, musiqiy urg'u, bosh va ikkinchi darajali urg'u, intonatsiya (ohang), ritm, tovushning asosiy toni, nutq tempi, ovoz tembri.

Bo'g'in yoki so'zning biror fonetik vosita orqali ajratilib, zarb bilan aytilishi urg'u deyiladi. Tilshunoslikda, odatda, urg'uning tushish o'rniga qarab ikki turi ajratiladi: so'z (leksik urg'u) urg'usi va mantiq (logik urg'u) urg'usi. Leksik urg'u so'zning biror bo'g'iniga xos bo'lgan fonetik hodisa bo'lsa, logik urg'u gapning ma'lum bir bo'lagiga tegishli bo'lgan sintaktik hodisadir. Ilmiy adabiyotlarda urg'u haqida gapirilganda, odatda, asosan so'z urg'usi nazarda tutiladi. So'z urg'usida so'zning ma'lum bir bo'g'inidagi unli tovush boshqalariga qaraganda kuchliroq ohang bilan talaffuz qilinadi. So'z urg'usini uch tomonlama tasnif etish mumkin:

- 1.Urg'u so'zning qaysi bo'g'iniga tushishiga ko'ra.
- 2.Urg'u sifatiga ko'ra.

Ko'p bo'g'inli, qo'shma va murakkab tuzilishli so'zlarda urg'u miqdoriga ko'ra.

Ilmiy adabiyotlarda urg'u so'zning qaysi bo'g'iniga tushishiga ko'ra ikki turga—erkin urg'u va bog'liq urg'uga bo'linishi qayd etiladi. So'z bo'g'inlaridan bo'g'inlariga ko'chib, uning ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladigan urg'u erkin urg'u deyiladi. Erkin urg'u rus, ingliz, italyan va qisman o'zbek tiliga ham xosdir. Chunonchi, *орган* (a'zo, mucha) - *орган* (musiqa asbobi), *здорово* (juda, rosa) - *здорово* (salom, yaxshimisiz) kabi ruscha so'zlarda; *suzmá* (taomning nomi)- *súzma* (buyruq shaklidagi fe'l), *sizsiz* (olmosh; Ishonganim sizsiz)- *sizsiz*(sifat; Sizsiz o'tgan damlar behuda) kabi o'zbekcha so'zlarda bu holatni kuzatish mumkin. Urg'uning o'rnini har doim so'zning muayyan bir bo'g'ini bilan bog'liq bo'lsa, bunday urg'u bog'liq urg'u deb ataladi. Fransuz, polyak va turkiy tillar uchun bog'liq urg'u xosdir. Chunki bu tillarda urg'uning o'rnini, odatda so'zning oxirgi bo'g'inida bo'ladi. Masalan, *trikó*, *paltó* (fransuzcha); *gulchi*, *gulchilik*, *gilchilikdán* (o'zbekcha).

So'zlardagi bir yoki undan ortiq bo'g'inlarni ajratib talaffuz qilish turli nutqiy vositalar orqali amalga oshadi. Nafas kuchi, kuchli talaffuz va tovush paychalarining tebranishi so'zga urg'u qo'yishning asosiy vositalari hisoblanadi. Artikulyatsion-

akustik vositalar urgʻuning sifatini belgilaydi. Urgʻu sifatiga koʻra uch turga boʻlinadi: dinamik urgʻu, miqdor urgʻusi va musiqiy urgʻu. Tillarning boshqa tillardan soʻz olib, olinma soʻzlar hisobiga ham boyib borishini nazarda tutsak, dinamik urgʻu deyarli barcha tillar uchun xosdir. “Dinamika” soʻzi sizga oʻrta maktabdagi fizika fanidan yaxshi tanish. Bu soʻz yunon tilidan olingan boʻlib, “kuch” demakdir. Tilshunoslikda soʻz tarkibidagi urgʻu qabul qilgan unli tovushning bir qadar kuchli va choʻziq talaffuz etilishi dinamik urgʻu hisoblanadi. Ayrim tillarda dinamik urgʻuning taʼsiri natijasida soʻz tarkibidagi urgʻusiz unli tovushlar pozitsion oʻzgarishlarga uchraydi. Yaʼni urgʻu qabul qilgan unli tovush baland ovoz bilan, shiddat bilan aytilganda, urgʻusiz unlilar talaffuzida noaniqlik, qisqalik, bilinar-bilinmaslik yuzaga keladi. Bu holatni slavyan tillarida, chunonchi, rus tilidagi ayrim soʻzlar talaffuzida kuzatish mumkin. Ruscha трактор soʻzida birinchi boʻgʻindagi a unlisiga dinamik urgʻu tushadi, shuning uchun u oʻz artikulyatsiyasi bilan aniq va toʻliq talaffuz etiladi. Ikkinchi boʻgʻindagi o unlisi urgʻu tushmaganligi bois oʻz sifatini oʻzgartirib, ancha noaniq, bilinar-bilinmas aytiladi. Тракторист (traktorchi) soʻzida esa urgʻu oxirgi boʻgʻindagi i tovushiga tushganda, oʻrta boʻgʻindagi o unlisi endi a tarzida aniq talaffuz etiladi. Композитор (bastakor)-композитора(bastakorni), город (shahar)-города (shaharlar) kabi soʻzlar talaffuzida ham yuqoridagi kabi oʻzgarishlar yuz beradi. Bunday tillarda urgʻuning roli beqiyosdir. Avvalo, urgʻu soʻzlar orfoepiyasi uchun oʻta muhim, ikkinchidan, nutqdagi shakldosh (omonim) soʻzlarning maʼnosini farqlaydi: мука(un) - мука (azob) kabi. Turkiy tillarda, jumladan, oʻzbek tilida rus tilidan farqli oʻlaroq soʻz tarkibidagi urgʻuli unli tovush taʼsirida urgʻusiz boʻgʻinlardagi unlilar artikulyatsiyasi deyarli oʻzgarmaydi. Masalan, bilimdonlikdan, yoshlarimizning kabi. Talaffuz jarayonidagi urgʻuli boʻgʻinning choʻziqligi asosiy xizmatni bajarsa, miqdor urgʻusi yoki kvantitativ urgʻu deyiladi. Soʻzlar talaffuzida sof miqdor urgʻuni ajratish qiyin. Chunki u koʻproq dinamik urgʻu bilan qarishiq holda boʻladi. Shunga koʻra rus, oʻzbek, nemis tillaridagi urgʻu dinamik-kvantitativ urgʻu sanaladi. Asosiy ton (ohang)ning harakati yordamida amalgam oshiriluvchi urgʻu tonal (melodik) yoki musiqiy urgʻu deyiladi. Qadimgi grek, qadimgi hind, hozirgi xitoy, yapon, serb, litva tillarida muzikal (musiqiy) urgʻu uchraydi. Norveg, island, shved tillarida urgʻu ovoz kuchi va ohang bilan bogʻliq. Shuning uchun ham bu tillarning urgʻusi dinamik-musiqiy urgʻu hisoblanadi. Dunyodagi barcha tillar ham soʻz urgʻusiga ega boʻlavermaydi. Shimoliy Osiyo, Shimoliy-Sharqiy Osiyo va Shimoliy Amerika tillarining koʻpchiligida soʻz urgʻusi yoʻq. Koʻp boʻgʻinli qoʻshma va murakkab tuzilishli soʻzlarda urgʻu miqdoriga koʻra bosh urgʻu hamda ikkinchi darajali urgʻuga boʻlinadi. Maʼlumki, oʻzbek tilida urgʻu asosan soʻzning oxirgi boʻgʻiniga tushadi. Soʻzga maʼlum bir yasovchi, turlovchi, tuslovchi qoʻshimchalar qoʻshilganda urgʻu oxirgi boʻgʻinga kochaveradi: paxta – paxtakor – paxtakorlari – paxtakorlarimizga; kelajak – kelajakda – kelajakdagi kabi. Biroq ayni vaqtda shu misollardagi kabi koʻp boʻgʻinli soʻzlarda ham urgʻu boʻlinib

tushadi. Bunday vaqtda asosiy urg‘u so‘z oxiriga tushsa, qo‘shimcha urg‘u ikkinchi bo‘g‘inga yoki so‘zning o‘rta bo‘g‘inlariga tushadi. Yordamchi urg‘u olgan bo‘g‘inni talaffuz qilishda nafas kuchi asosiy (bosh) urg‘u olgan bo‘g‘indan kam bo‘ladi, biroq u urg‘usiz bo‘g‘inlarga qaraganda bir oz kuchliroq aytiladi. Shu jihatiga ko‘ra, bunday yordamchi urg‘ular ikkinchi darajali urg‘ular sanaladi. Ikkinchi darajali urg‘uning so‘zning qaysi o‘rniga tushishi so‘zning qanday ohang (intonatsiya) bilan aytilishiga va shu ohangning xarakteriga ham bog‘liq. Masalan, *вольна* (erkin, bemalol) – *вольнодумец* (hurfiy), *дело* (ish, yumush) – *деловито* (jiddiy, ish bilamon odamdek) kabi.

Ma‘lumki, o‘zbek tilida afikss yuklamalar urg‘u qabul qilmaydi. Ammo bu ularga urg‘u butunlay tushmaydi degani emas. – mi, - chi, - ku, - da, - oq (-yoq), - a(-ya), - gina (- kina, - qina) kabi affiks yuklamalar ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarga qo‘shilganda, urg‘uning bo‘linishi natijasida hosil bo‘lgan ikkinchi darajali urg‘u shu yuklamalarga ham tushishi mumkin. Chunonchi, *юрaversang – chi*, *нордонроқ-ку* kabi.

Xuddi shunday [-miz], [-siz] tuslovchi qo‘shimchalarga ham ikkinchi darajali urg‘uning tushish tushmasligi shu affikslar qo‘shilgan so‘zning aytilish ohangiga bog‘liq. Shuni ham ta‘kidlash lozimki, turli sheva vakillarining nutqdagi urg‘uning qaysi bo‘g‘inga tushishi har xil ko‘rinishda bo‘ladi. Toshkent, Farg‘ona sheva vakillari nutqda boramiz, kelamiz kabi so‘zlarning oxirgi bo‘g‘ini kuchsiz talaffuz etiladi va so‘z oxiridagi z undoshi jarangsizlashib s tarzida eshitiladi. Aynan shu so‘zlar Buxoro, Samarqand shevalarida boshqacharoq talaffuz etiladi, ya‘ni oxirgi [– miz] qo‘shimchasiga yordamchi urg‘u tushiriladi, natijada so‘z oxiridagi z undoshining aniq talaffuz saqlaniladi.

Mavzuning kirish qismida sintaktik hodisa sifatida xarakterlanuvchi mantiq urg‘usining mavjudligi to‘g‘risida ham aytib o‘tgan edik. Mantiq urg‘usi gapdagi so‘z shaklni mazmun jihatdan ajratib ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Mantiq urg‘usi tilshunoslikda logik urg‘u, gap urg‘usi, intonatsion urg‘u kabi nomlar bilan ham yuritiladi. So‘zlovchining maqsadiga qarab, gapdagi biror so‘z shakl yoki so‘zshakllar guruhiga alohida etibor berilib, ular boshqa so‘z shakllarga qaraganda kuchliroq ohang bilan aytiladi va bu bilan tinglovchining diqqati gapdagi o‘sha so‘zshakl yoki so‘zshakllarning ma‘nosiga jalb etiladi. Odatda, o‘zbek tilida mantiqiy urg‘u olgan so‘zshakl kesim oldida keladi. Gapda nechta so‘zshakl bo‘lsa, shuncha miqdorda so‘z urg‘usi bo‘ladi. Biroq qanchalik darajada yoyiq yoki yig‘iq bo‘lishidan qat‘iy nazar, unda mantiq urg‘usi bitta bo‘ladi.

Masalan,

Salimaxon bugun institutga boradi.

Bugun institutga Salimaxon boradi.

Salimaxon institutga bugun boradi.

Tilda emfatik emotsional urg‘u ham mavjud. Urg‘uning bu ko‘rinishi ham gapdagi ma‘lum bir so‘zshaklni ajratib ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bu bilan u mantiqiy urg‘uga o‘xshab ketadi. Biroq, mantiqiy urg‘udan farqli o‘laroq emfatik urg‘uda hissiylik kuchli bo‘ladi. O‘zbek tilida emfatik urg‘u ostidagi so‘z tarkibida unli yoki undosh cho‘ziladi. Masalan,

Havo t - o - o – za ekan.

Ch - i - royli qiz keldi.

Mantiqiy va emfatik urg‘u ostidagi so‘zlarda pauza ham ko‘maklashuvchi vosita sifatida qatnashadi. Bu kabi urg‘ularni olgan so‘zlardan oldin ko‘p hollarda pauza paydo bo‘ladi.

Fraza nutqqa xos fonetik birlik bo‘lib, har ikki tomonidan chuqur pauza bilan bo‘lingan eng katta segment hisoblanadi. Fraza va gaplardagi so‘zlarning biror bo‘g‘inini ajratib talaffuz qilish fraza urg‘usi deyiladi. Fraza urg‘usi intonatsiyaning eng asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Fraza urg‘usi, musiqiylik, ritm, tovushning asosiy toni, cho‘ziqlik, temp, tembr kabi unsurlar birligidan iborat bo‘lib, tilda har xil sintaktik, ekspressiv va hissiy – ta‘siriy ma‘nolarni ifodolovchi murakkab hodisa intonatsiya (ohang)dir. Musiqiylik va fraza urg‘usi ohang uchun birlamchi, qolgan unsurlar esa ikkilamchi qismlar hisoblanadi.

Nutq ohangining tushishi yoki ko‘tarilishi musiqiylik (melodiya) bo‘lib, nutqda har bir fraza o‘z melodiyasiga ega. Musiqiylik frazalarni ulash va nutqni ifodali qilish vazifalarini bajaradi. Fraza urg‘usi nutqning biror qismini so‘z, bo‘g‘in yoki so‘z birikmasini ham alohida ajratib talaffuz etishi bilan xarakterlanadi. Fraza va taktlarda urg‘uli va urg‘usiz hamda cho‘ziq va qisqa bo‘g‘inlarning almashib turishi ritmdir.

Tovushning asosiy toni, ya‘ni intensivlik deganda kuchli va kuchsiz talaffuz, nafas kuchi nazarda tutiladi.

Talaffuz vaqti, talaffuz tezligi (sekin, o‘rta va tez) nutq tempi deyiladi.

Nutq jarayonida ovozning turli xil o‘zgarishi va shu orqali hissiy – ta‘siriy jihatdan ifodalanishi ovoz tembri deb ataladi. Ohang – so‘z va gapning libosi bo‘lib, bu til va nutq birliklari qanday ifoda etilishiga ko‘ra, uning ma‘nolari ham o‘zgarib boradi. Shuning uchun ham “gap so‘zda emas, ohangda, qaysi so‘zning qanday talaffuz etilishida” deydi taniqli rus so‘zshunosi V.G.Belinskiy. Bu narsa qadimdan ham ma‘lum. Xalq og‘zaki ijodidagi Afandi latifalaridan biri shu fikrimizni isbotlaydi. Afandi bilan bahslashgan boyning jahli chiqib, Afandining nafsoniyatiga tegadi. Afandi esa “Axmoq ekansiz – ku!” deb yuboradi. Boy, tabiiyki, Afandini qoziga sudraydi. Qozi boyning yonini oladi va Afandidan so‘zini qaytarib olishini talab qiladi. Afandi noiloj: “Siz axmoq, odam emassiz” deya uzr so‘ragan ekan.

Ohang gapning mazmunini butunlay o‘zgartirib yuborishi mumkinligini “O‘lim, yo‘q shafqat!”, “O‘lim yo‘q, shafqat!” tipidagi gaplar misolida ham ko‘rish mumkin. Talaffuzda bir yoki bir necha bo‘g‘inlarni ajratib aytish urg‘u deyiladi. So‘z va fraza

urg'usi farqlanadi. Ko'p bo'g'inli so'zlarda bir yoki undan ortiq bo'g'inlarni ajratib aytish so'z urg'usi deyiladi. Agar so'z bir bo'g'in—dan iborat bo'lsa, so'z urg'usi bo'g'in cho'qqisini hosil qiluvchi unli tovushga tushadi. Fraza va gaplardagi so'zlarning biror bo'g'inini ajratib talaffuz qilish fraza urg'usi deyiladi. Fraza urg'usi intonatsiyaning eng asosiy komponentlaridan biridir. So'z urg'usi ma'nodor mustaqil so'zlarning zaruriy belgisi hisoblanadi. O'zbek, rus, ingliz va nemis tillarida ma'nodor so'zlardagi urg'u nutqda (frazalarda) ham saqlanib qolishi mumkin. So'zlardagi bir yoki undan ortiq bo'g'inlarni ajratib talaffuz qilish turli artikulyatsion – akustik vositalar yordamida amalga oshiriladi. Artikulyatsion jihatdan nafas kuchi, kuchli talaffuz va nutq paychalarining tebranishi so'zga urg'u qo'yishning asosiy vositalaridir. Akustik jihatdan so'z urg'usi intensivlik (tovushni baland ovoz bilan aytish), cho'ziqlik va tovushning asosiy toni yordamida amalga oshiriladi.

Tovushning balandliga va cho'ziqlik urg'uning eshutilishidaga asosiy vositadir. Ko'rsatilgan vositalardan qaysilari bo'g'inni ajratib talaffuz qilishda asosiy ekanligiga ko'ra urg'u turlari farqlanadi. Agar talaffuz kuchi yoki intensivlik asosiy xizmatni bajarsa, dinamik, (kuch yoki ekspirator) urg'u deyiladi. Asosiy tonning harakati (tushuvchi, ko'tariluvchi va ko'tarilib tushuvchi tonlar) yordamida amalga oshiriluvchi urg'u muzikal urg'u (yoki melodik) deb ataladi. Bo'g'inning cho'ziq talaffuzi urg'uda asosiy bo'lsa, miqdor urg'u (cho'ziqlik yoki kvantitativ) deyiladi. Ba'zan tillarda urg'uning ko'rsatilgan vositalari birgalikda harakat qiladi va bir yo'la kuch va ton urg'usi mavjud bo'ladi. Masalan, norvej, dat, island, shved tillari shunday urg'uga ega. Rus, o'zbek, ingliz, nemis tillarida dinamik urg'u, grek tilida – miqdor urg'usi, yapon, dungon, koreys, xitoy, serb tillarida ton urg'usi bor.

Urg'uning o'rniga ko'ra turg'un va turg'un bo'lmagan urg'u farqlanadi. Masalan, fin va chex tillarida urg'u doim so'zning birinchi bo'g'iniga, fransuz va ko'pgina turkiy tillarda so'zning oxirgi bo'g'iniga, polyak tilida esa, orqadan ikkinchi bo'g'inga urg'u tushadi. Turg'un, lekin har xil bo'g'inlarga tushuvchi urg'u rus, ingliz va itolyan tillarida mavjud. Biroq rus tilida urg'u ko'chma va erkin bo'lib, so'z formasining o'zgarishi bilan urg'u o'z o'rnini o'zgartiradi: вода́, вод, водяной va h.k.

Har bir tilda chet tillardan kirgan so'zlar o'z urg'usini saqlab qolishi yoki shu qabul qilgan tilning qoidalariga asosan talaffuz etilishi mumkin. Odatda urg'uli va ochiq bo'g'inlardagi tovushlar urg'usiz va yopiq bo'g'inlar—dagi tovushlarga qaraganda cho'ziqroq talaffuz qilinadi. Co'zning fonetik alohidaligi urg'uli va urg'usiz qism—larning, xususan bo'g'in hosil qiluvchi elementlarning ulanishi yordamida amalga oshiriladi. Urg'u yordamida so'z—ning biror bo'g'ini faqat ajratib aytilmay, balki uning boshqa qismlari va urg'usiz bo'g'inlari urg'uli bo'g'in atrofiga birlashtiriladi. Urg'u prosodika yoki supersegmental fonetikaning asosiy elementlaridan biridir.

Adabiyotlar:

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. М., Просвещение, 1989.
 2. Аракин В.Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования. М., Высшая школа, 1989.
 3. Абдуазизов А.А. Тилшуносликка кириш. I-қисм. Фонетика ва фонология. II-қисм. Лексикология ва семасиология. Грамматика. Тошкент, Университет, 1999.
 4. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Т., 1992.
 5. Абдуазизов А.А., Шереметьева А.Г., Зализняк А.М. Общее языкознание. Ташкент, Университет, 2004.
 6. Ашурова Д.У. Производное слово в свете коммуникативной теории языка. Ташкент, Фан, 1991.
 7. Беланин В.П. Психоллингвистика. М., Флинта, 2003.
 8. Бушуй А.М. Сущность языка как проблема общей лингвистики. Самарканд, 2004.
- <http://fayllar.org>